



## भारतातील डिजिटल लोकशाही : उदयोन्मुख संधी आणि समोरील आव्हानांचा अभ्यास

प्रा. राम चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग,

बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला

Corresponding Author - प्रा. राम चव्हाण

DOI - 10.5281/zenodo.20828089

### सारांश (Abstract):

एकविसाव्या शतकात माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या (Information and Communication Technology) झपाट्याने झालेल्या विकासांमुळे लोकशाही व्यवस्थेचे स्वरूप बदलत आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शासन, प्रशासन आणि नागरिक यांच्यातील संबंध अधिक गतिमान, पारदर्शक आणि सहभागी बनले आहेत. भारतामध्ये "डिजिटल इंडिया" उपक्रम, ई-गव्हर्नन्स, ऑनलाइन सेवा, सोशल मीडिया आणि डिजिटल मतदानाविषयीच्या चर्चांमुळे डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना अधिक महत्त्वाची बनली आहे.

डिजिटल लोकशाही नागरिकांना शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध करून देते. तथापि, डिजिटल दरी (Digital Divide), सायबर सुरक्षा, माहितीचा दुरुपयोग, खोट्या बातम्या (Fake News) आणि गोपनीयतेचे प्रश्न ही तिच्यासमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतातील डिजिटल लोकशाहीच्या संधी, आव्हाने आणि लोकशाही व्यवस्थेवरील परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

**की-वर्ड्स:** डिजिटल लोकशाही, ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल इंडिया, सोशल मीडिया, सायबर सुरक्षा, लोकसहभाग.

### प्रस्तावना:

लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून नागरिकांच्या सततच्या सहभागावर आधारित असते. पारंपरिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये नागरिकांचा सहभाग मतदान, सार्वजनिक सभा आणि राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून होत असे. तथापि, माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे नागरिकांचा सहभाग आता डिजिटल माध्यमातूनही

वाढू लागला आहे. भारतात इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि सोशल मीडिया वापरकर्त्यांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. शासनाने "डिजिटल इंडिया" अभियान, आधार, डिजिटल पेमेंट्स, ऑनलाइन सेवा आणि ई-गव्हर्नन्स यांसारख्या उपक्रमांद्वारे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या पार्श्वभूमीवर डिजिटल लोकशाही ही

भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील महत्त्वाची संकल्पना बनली आहे.

#### संशोधन समस्या (Research Problem):

भारतामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असला तरी सर्व नागरिकांना डिजिटल सुविधांचा समान लाभ मिळत नाही. डिजिटल लोकशाही नागरिकांचा सहभाग वाढवते की नवीन प्रकारची विषमता निर्माण करते, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

#### संशोधन प्रश्न (Research Questions):

1. डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना भारतीय लोकशाहीला कशी प्रभावित करते?
2. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे नागरिकांच्या सहभागामध्ये कितपत वाढ झाली आहे?
3. डिजिटल लोकशाहीच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने कोणती आहेत?
4. डिजिटल दरीचा लोकशाही प्रक्रियेवर काय परिणाम होतो?
5. डिजिटल लोकशाही भारतीय लोकशाही अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनवू शकते का?

#### संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. भारतातील डिजिटल लोकशाहीच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
3. डिजिटल लोकशाहीमुळे निर्माण झालेल्या संधींचे विश्लेषण करणे.
4. डिजिटल लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने ओळखणे.
5. भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणातील डिजिटल तंत्रज्ञानाची भूमिका स्पष्ट करणे.

#### संशोधन गृहीतके (Hypotheses):

- H1: डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे नागरिकांचा लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग वाढतो.
- H2: ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढते.
- H3: डिजिटल दरीमुळे लोकशाहीतील समावेशकता मर्यादित होते.
- H4: डिजिटल लोकशाहीच्या यशासाठी सायबर सुरक्षा आणि डिजिटल साक्षरता अत्यावश्यक आहेत.

#### संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक (Qualitative), वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे आहे.

**माहितीचे स्रोत:**

- शासकीय अहवाल
- डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाशी संबंधित दस्तऐवज
- संशोधन जर्नल्स
- पुस्तके
- माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाचे अहवाल
- ई-गव्हर्नन्स विषयक अभ्यास

**डिजिटल लोकशाही: संकल्पना:**

डिजिटल लोकशाही म्हणजे माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने नागरिकांचा शासन आणि निर्णय प्रक्रियेमधील सहभाग वाढविण्याची व्यवस्था होय.

डिजिटल लोकशाहीची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- ऑनलाइन सहभाग
- ई-गव्हर्नन्स
- डिजिटल संवाद
- माहितीचा मुक्त प्रवाह
- नागरिक-केंद्रित प्रशासन

डिजिटल लोकशाही पारंपरिक लोकशाहीचा पर्याय नसून तिचा विस्तार मानला जातो.

**भारतातील डिजिटल लोकशाहीचा विकास:**

भारतामध्ये डिजिटल लोकशाहीच्या विकासात पुढील उपक्रम महत्वाचे ठरले आहेत:

**1. डिजिटल इंडिया अभियान:**

2015 मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या या उपक्रमाचा उद्देश शासन सेवा डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध करून देणे हा आहे.

**2. ई-गव्हर्नन्स:**

सरकारी सेवा ऑनलाइन उपलब्ध झाल्यामुळे प्रशासन अधिक कार्यक्षम झाले आहे.

**3. आधार प्रणाली:**

ओळख पडताळणी आणि सेवा वितरणामध्ये मोठी क्रांती घडली आहे.

**4. डिजिटल पेमेंट प्रणाली:**

UPI, BHIM आणि इतर डिजिटल व्यवहार प्रणालींमुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ झाले आहेत.

**5. सोशल मीडिया:**

नागरिक आणि शासन यांच्यातील संवाद अधिक वेगवान झाला आहे.

**डिजिटल लोकशाहीतील संधी:****1. लोकसहभागात वाढ:**

नागरिक आता ऑनलाइन याचिका, अभिप्राय, सार्वजनिक चर्चा आणि सामाजिक माध्यमांच्या साहाय्याने शासन प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतात.

**2. पारदर्शकता:**

शासकीय माहिती ऑनलाइन उपलब्ध झाल्यामुळे प्रशासनातील पारदर्शकता वाढली आहे.

**3. उत्तरदायित्व:**

नागरिकांच्या तक्रारी आणि सूचना डिजिटल माध्यमातून त्वरित शासनापर्यंत पोहोचतात.

**4. सेवा वितरणातील कार्यक्षमता:**

ई-सेवांमुळे वेळ, पैसा आणि श्रम यांची बचत होते.

**5. समावेशक शासन:**

दूरस्थ भागातील नागरिकांनाही शासन सेवांचा लाभ मिळू लागला आहे.

**डिजिटल लोकशाहीसमोरील आव्हाने:****1. डिजिटल दरी (Digital Divide):**

ग्रामीण-शहरी, श्रीमंत-गरीब आणि शिक्षित-अशिक्षित यांच्यामध्ये डिजिटल सुविधांमध्ये असमानता आहे.

**2. सायबर सुरक्षा:**

हॅकिंग, डेटा चोरी आणि सायबर गुन्हे हे गंभीर धोके आहेत.

**3. गोपनीयतेचा प्रश्न:**

नागरिकांच्या वैयक्तिक माहितीचे संरक्षण करणे हे मोठे आव्हान आहे.

**4. खोट्या बातम्या (Fake News):**

सोशल मीडियाच्या माध्यमातून चुकीची माहिती वेगाने पसरते.

**5. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव:**

अनेक नागरिकांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करता येत नाही.

**चिकित्सक विश्लेषण:**

डिजिटल लोकशाहीमुळे शासन अधिक लोकाभिमुख झाले असले तरी ती सर्व समस्यांचे उत्तर नाही. डिजिटल प्लॅटफॉर्म लोकसहभाग वाढवतात; परंतु डिजिटल संसाधनांमध्ये असमानता असल्यास काही गट लोकशाही प्रक्रियेपासून वंचित राहू शकतात.

डिजिटल लोकशाहीचे यश केवळ तंत्रज्ञानावर अवलंबून नसून डिजिटल साक्षरता, सायबर सुरक्षा, डेटा संरक्षण आणि सर्वसमावेशक धोरणांवर अवलंबून आहे.

भारतातील परिस्थिती पाहता डिजिटल लोकशाही ही संधी आणि आव्हान यांचे मिश्र स्वरूप दर्शविते.

**भारतीय लोकशाहीवरील परिणाम:**

डिजिटल लोकशाहीमुळे:

- शासन अधिक पारदर्शक बनते.
- नागरिकांचा सहभाग वाढतो.
- भ्रष्टाचार कमी करण्यास मदत होते.
- सार्वजनिक धोरणांमध्ये लोकांचे मत अधिक प्रभावीपणे समाविष्ट होते.
- लोकशाहीची गुणवत्ता सुधारते.

तथापि, माहितीचा दुरुपयोग आणि डिजिटल विषमता यामुळे लोकशाहीच्या समावेशकतेवर परिणाम होऊ शकतो.

**निष्कर्ष:**

डिजिटल लोकशाही ही भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील महत्वाची पायरी आहे. डिजिटल इंडिया, ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल संवाद यांमुळे नागरिकांचा सहभाग वाढला असून प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनले आहे.

तथापि, डिजिटल दरी, सायबर सुरक्षा, गोपनीयता आणि खोट्या माहितीचा प्रसार ही गंभीर आव्हाने आहेत. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीचे यश सुनिश्चित करण्यासाठी सर्वसमावेशक डिजिटल पायाभूत सुविधा, डिजिटल साक्षरता, डेटा संरक्षण आणि मजबूत सायबर सुरक्षा धोरणांची आवश्यकता आहे.

डिजिटल लोकशाही ही केवळ तांत्रिक परिवर्तन नसून लोकशाहीच्या नव्या युगाची सुरुवात आहे. तिच्या योग्य अंमलबजावणीद्वारे भारत अधिक सहभागी, पारदर्शक आणि उत्तरदायी लोकशाही राष्ट्र बनू शकतो.

**संदर्भसूची (References):**

1. Castells, Manuel (2010). The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell.

2. Dahl, Robert A. (1989). Democracy and Its Critics. Yale University Press.
3. Chadwick, Andrew (2006). Internet Politics. Oxford University Press.
4. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India.
5. Digital India Programme Reports.
6. United Nations E-Government Survey Reports.
7. Norris, Pippa (2001). Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide.
8. Government of India. National e-Governance Plan.
9. Information Technology Act, 2000.
10. Ministry of Communications and Information Technology Reports.
11. Jain, R.B. (2002). Public Administration in India.
12. UNESCO Reports on Digital governance.